

LJUBAV U TREĆE DOBA

Partnerski odnosi korisnika domova za stara lica i strategije delovanja

Ljubica Milosavljević

**Odeljenje za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu**

Istraživanje partnerskih veza među korisnicima domova za stara lica bilo je fokusirano na analizu stavova o emocionalnosti i seksualnosti ljudi starije životne dobi. Pored ovog zadatka, rad je imao za cilj da uputi na strategije delovanja koje bi donele pozitivne ishode kako za stare u partnerskom odnosu, tako i za njihovo okruženje.

Ključne reči: starost, partnerski odnosi, domovi za stara lica, strategija delovanja

Uvod

Terensko istraživanje, koje je u centar pažnje postavilo partnerske veze među korisnicima domskih usluga za stara lica ostvarene nakon dolaska u ustanovu, sprovedeno je u periodu od 2011. do 2014. godine.¹ Ciljevi analize kretali su se u nekoliko pravaca, a na ovom mestu će podrobnije biti izloženi oni koji osvetljavaju odnos okruženja prema emotivnom vezivanju domskih korisnika – pri tome okruženje podrazumeva amalgam koji tvore ostali korisnici doma, zaposleni u njemu, te porodica čiji najstariji članovi okreću novi ljubavni list. Ovako formirano okruženje, spremno da aktivno učestvuje u odnosima o kojima smo navikli da razmišljamo u kategorijama ličnog i privatnog, reflektuje ukorenjene stavove društva (ne samo ovog i ne samo sada) o tome šta je dozvoljeno i primereno ponašanje starih muškaraca i žena. Ono takođe pokazuje šta bi po oceni drugih – bili to drugi korisnici doma, zaposleni u njemu ili mlađi članovi porodice – trebalo da ostane izvan opsega prava koja su ranije imali. Biće zanimljivo pokazati i to kako se okruženje prilagođava ovim vezama, uz spremnost da ublaži otpor,² pa i da ih u pojedinim slučajevima podstiče ukoliko u njima prepozna vlastite interese. S tim u vezi se posmatraju i određene strategije delovanja kojima pribegavaju akteri ovih veza te osobe u čijem se okruženju one formiraju. U najkraćem, ove strategije upućuju na poboljšanje različitih pokazatelja kvaliteta života ljudi koji život u domu nastavljaju u paru, dok kod zaposlenih dovode do delatnog pomaka koji sagledavaju kao rezultat veće saradljivosti ovih korisnika. Povrh toga, i same porodice često postaju svesne prednosti činjenice da druga osoba izlazi u susret potrebama njihovog bližnjeg, šta im donosi makar delimično rasterećenje na emotivnom i praktičnom nivou. Na kraju valja napomenuti još i to da od datih veza uspevaju da “profitiraju” i ostali članovi ovih mnogoljudnih kolektiva. Oni kroz osudu ili odobravanje

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu “Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva” (ev. br. 177035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Do koga najčešće dolazi (mada ne obavezno) kod srodnika jednog ili oba partnera na početku veze ili, pak, kod zaposlenih koji su tek započeli profesionalnu karijeru.

progovaraju u ime cele svoje generacije (ili više njih), koja u dom donosi reflekske predašnjeg života oblikovanog njihovim poreklom, obrazovanjem, bračnim i imovnim stanjem.

Preduzeto istraživanje i prezentovanje rezultata bilo je praćeno pojedinim problema. Pre svega, trebalo je definisati tip odnosa u koji stupaju korisnici domskih ustanova, a on se po mnogo čemu razlikuje od emotivnih veza koje su ostvarivali u ranijim fazama života. Mnogi od ispitanika su razvedeni ili su pak, udovci i udovice koji svoje nove partnere iz različitih razloga danas nazivaju drugovima, dok tip odnosa određuju kao drugarski s ciljem druženja. Dubina odnosa, prirodno je, razlikuje se od para do para, ali ono što ostaje važna karakteristika ovih odnosa jeste upravo to da se muškarci i žene koji su stupili u partnerski odnos osećaju delom celine, delom para. Takvima ih vide i zaposleni u domovima, kao i ostali korisnici sa kojima dele svakodnevicu. Njihovo međusobno prijateljstvo ili drugarstvo – kako oni sami definišu vlastite relacije – u pojedinim slučajevima ima jasno uočljive karakteristike onoga što bismo mogli nazvati *uslužnim prijateljstvom* (kako će u daljem toku priloga biti pokazano), ali i bliskosti koja podrazumeva *intimno druženje*. Pri tome “biti intiman s nekim uključuje emocije i duboku povezanost” (Štulhofer 2004: 7), dok intimnost može biti sagledana i kao središnja tačka “trajnih emocionalnih veza, uključujući i prijateljske” (Štulhofer 2004: 6). Pokušaj da se objedine različiti modeli odnosa – od zajedničkog pijenja kafe i šetnje po gradu uz ispoljavanje osećaja pripadnosti do deljenja zajedničke postelje išao je, konkretnije, u pravcu definisanja uspostavljenih odnosa kao *partnerskih*. Pri tome se pod pojmom *partnerstva* podrazumevaju “veoma raznoliki, manje ili više trajni odnosi (života u paru) muškaraca i žena³ u čijoj suštini leži afektivna povezanost partnera (uzajemno osećanje ljubavi, sreće i zadovoljstva)” (Bobić 2003: 66). Mirjana Bobić u nastavku ističe da se partnerski odnosi u relevantnoj literaturi češće vezuju za izvanbračne odnose sa kojima je u vezi i pojam *kohabitacije*, a koji je viđen “kao zajednica u kojoj dve osobe suprotnog pola žive zajedno, dele ‘postelju i sto’, a da pri tome nisu u formalnom, pravno sankcionisanom braku” (Avramov, prema Bobić 2003: 66). Za ovaj prilog, međutim, važna je i činjenica koju autorka ističe, a to je da se ovaj “životni stil” praktikuje kako među mlađima, tako i među sredovećnima, ali i među starijima.⁴ To potvrđuje i ovo istraživanje budući da među parovima nema onih koji su stupili u bračne odnose i da je pojava stupanja u brak kod ove kategorije korisnika domskih usluga pre incident nego pravilo. Zbog toga je jedan od zadataka ovog priloga išao u pravcu pokušaja da se odgovori na još jedno pitanje – zbog čega je to tako?

Profil ispitanika i domova

Kontinuirano terensko istraživanje, sprovedeno u periodu od 2011. do 2014. godine, obuhvatilo je intervjuisanje članova uprava, zaposlenih u domu i korisnika više domova za stara lica u Republici Srbiji. Na teritoriji Vojvodine istraživanje je sprovedeno u četiri grada. Tako je u domu u Somboru razgovor vođen sa pravnicom, glavnom medicinskom sestrom, socijalnom radnicom i psihologom. U istom domu su vođeni i razgovori sa pet korisnika koji su ostvarili partnerske odnose u ustanovi. Subotički gerontološki centar poslužio je za prikupljanje građe od andragoga, psihologa i instruktorka radne terapije, kao i od osam korisnika koji su imali iskustvo života u paru u domskim uslovima. U apatinskom domu za stare razgovori su vođeni sa penzionisanom upravnicom i socijalnom radnicom te sa još četiri korisnika.

³ Istraživanjem su bili obuhvaćeni heteroseksualni parovi, što nije bio rezultat ograničenja istraživanja samo na heteroseksualnu populaciju, nego činjenice da su ispitanici koji su pristali na intervju bili heteroseksualne orijentacije.

⁴ U radu će *partnerstvo* tj. *partnerski odnosi* ili *partnerska veza* biti korišćeni kao širi pojmovi.

U dve radne jedinice koje pripadaju Gerontološkom centru Novi Sad intervjui su vođeni sa psihologom koji je u tom trenutku bio na mestu pomoćnika direktora i sa dva socijalna radnika, kao i sa šest ispitanika koji su bili u partnerskoj vezi ostvarenoj u domu. Na jugoistoku zemlje istraživanje je sprovedeno u dva grada. U Knjaževcu su intervjui vođeni sa okupacionim terapeutom (inače sociologom po formalnom obrazovanju) i dva korisnika, dok su razgovori u domu u Kučevu vođeni sa glavnom medicinskom sestrom, kao i sa specijalnim pedagogom Centra za socijalni rad, ranijim upravnikom domske ustanove.

Ispitanici, ukratko, mogu biti podeljeni u kategoriju profesionalaca (njih petnaest) i korisnika domskih usluga (ukupno dvadest pet), pri čemu potonje karakterišu velike razlike prema mnogobrojnim parametrima: od socijalnih, zdravstvenih, obrazovnih, dobnih i dr. Njihov socijalni status, između ostalog, može biti sagledavan prema kriterijumu osnova po kojem su smešteni u dom. Pored onih čije penzije pokrivaju troškove boravka, znatan je udeo i onih koji su u domu po kriterijumu tzv. *socijalne potrebe*, kada troškove boravka snosi država. Među korisnicima nije bilo osoba koje nemaju neko od zdravstvenih oboljenja. Često su oboljenja kombinovana, psihička i fizička. Obrazovni status kretao se od onih sa fakultetskim obrazovanjem (najmalobrojniji), preko onih sa srednjom i osnovnom školom, do onih sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem. Ispitanici sa najnižim obrazovanjem mahom su poreklom iz ruralnih zona u kojima ili nisu ostvarili pravo na penziju ili imaju minimalna penzijska primanja.⁵ Dobne razlike su takođe izrazite. Među onima koji žive u domovima po kriterijumu socijalne potrebe ima i ispitanika u pedesetim godinama koji nisu u stanju da samostalno žive izvan ustanove – bilo zbog siromaštva bilo zbog bolesti ili iz oba razloga. Većina ih je, ipak, u sedamdesetim i ranim osamdesetim godinama.

Kao što je bilo moguće konstatovati izrazite razlike među korisnicima, bilo je lako uočiti i razlike među samim ustanovama. Dok domove u Subotici, Novom Sadu i Somboru možemo označiti kao domove koji pružaju bolje uslove i u kojima borave korisnici boljeg imovnog stanja,⁶ domovi u Apatinu i Kučevu spadaju u red onih sa lošijim uslovima i siromašnijim korisnicima.⁷ Dom u Knjaževcu ima nešto bolje uslove, ali je profil korisnika takav da više od polovine čine ležeći bolesnici u terminalnoj fazi bolesti.

Stavovi prema emocionalnosti i seksualnosti korisnika domskih usluga koji stupaju u partnerske odnose

Partnerski odnosi između starijih pripadnika društva pobuđuju pojačanu pažnju okoline, ma gde stari ljudi živeli. Kada se radi o domskoj populaciji, okolina koja nesumnjivo ima uticaja na ove odnose jeste ona koju tvore zaposleni u domu, članovi porodice korisnika koji stupaju u vezu, ali i ostali korisnici pod čijim budnim okom se odvijaju ovi odnosi. Okolina najčešće preispituje da li u ovim relacijama ima emocija; da li se među njima *može* govoriti o ljubavi; pripada li seksualnost ovih ljudi korpusu prirodnih aktivnosti i interesovanja (kao što je to bio slučaj u ranijim fazama života) ili je reč o “izopačenoj” i “devijantnoj” sklonosti sa kojom

⁵ Pokrivaju trećinu troškova boravka u domu.

⁶ Uslovno rečeno budući da u svakom domu postoje korisnici koji su u njemu zbog socijalne potrebe.

⁷ Dom u Apatinu je prvi namenski sagrađen dom za stara lica (1971) te je kao takav danas najskromniji. Objašnjenje ove situacije direktorke apatinskog doma, primera radi, išlo je u pravcu da dom nije dovoljno konkurentan na tržištu i da je zbog toga primoran da primi sve korisnike koje upućuju centri za socijalni rad. U domu boravi i veliki broj psihički izmenjenih lica (Milosavljević 2013: 401), ali i izbeglih lica nakon što su rasformirani kolektivni centri za njihov prihvata. Primer da je od nekadašnjeg prihvatnog centra za izbegla i raseljena lica nastao dom za stara lica jeste dom u Kučevu.

ovi pojedinci nisu “mogli” ili “želeli” da se izbore, usled čega postaju predmetom zgražavanja i podsmeha.

Jedno od krovnih pitanja, mada iz različitih razloga veoma komplikovano za analizu, jeste pitanje emocionalnosti starih ljudi, tj. stavova prema njihovoj emocionalnosti u partnerskim odnosima, koje odražavaju i reprodukuju oni sami te ljudi sa kojima su u kontaktu. Ukoliko se prihvati stav da emocije uključuju i mišljenje i osećanje (Leavitt 1996: 516; Ilić 2014: 1–44), onda stari ljudi ni po čemu nisu drugačiji od drugih, izuzev što mišljenje drugih može snažnije uticati na njihovo mišljenje i ponašanje iz više razloga. Osuda – kao forma moralne poruke koja dolazi od strane društva tj. okoline – i stid – kao moralna emocija koja se javlja (i) kao efekat osude – deo su tog paketa. Drugi deo pripada njima samima, odnosno ranije stečenim stavovima o tome šta bi star čovek trebalo da oseća i kako da se ponaša u skladu sa tim. Dakle, izvor ovakvih kulturnih stavova je isti te se može reći da se u prvom i drugom navedenom razlogu radi o istim društvenim i kulturnim stavovima primenjenim ili na sebe ili na druge. Ništa manje važan mehanizam kontrole ne predstavlja ni socijalni položaj starih, naročito kod domske populacije, među kojom neispunjavanje očekivanja zajednice rezultira osudom te uskraćivanjem pomoći i podrške. Zbog toga stari ljudi neretko pribegavaju prikrivanju izražavanja pojedinih emocija⁸ koje se ne smatraju prihvatljivima za njihovu dob. Upravo izražavanje ljubavi, ali ne bilo koje, nego one prema partneru stečenom u poznijoj životnoj dobi (pri čemu se partnerski odnos najčešće odvija izvan bračne zajednice) izaziva najveću pažnju okoline. Razlog tome može biti i činjenica da mlađi ljudi emocijama pripisuju “centralnije” mesto u životu nego što to čine ljudi srednje ili starije životne dobi (Powell Lawton 2001: 120), zbog čega svako odstupanje biva registrovano i potencirano. Tome može ići u prilog i ono što apostrofira gerontološka literatura, a to je da su emocije tokom vremena, odnosno starenja i starosti, podložne promenama koje podrazumevaju globalno slabljenje, smanjivanje i usporavanje (Petrović 2004: 107). Međutim, ovo istraživanje, kao i mnoga druga, podriiva stereotype o starima kao o “afektivno tupima i pretežno depresivnima usled bolesti i gubitka” (Powell Lawton 2001: 123). Suprotno tome, partnerski odnosi u domovima u kojima je sprovedeno istraživanje nisu bili rezervisani samo za pojedince boljeg psihofizičkog stanja, nego su bili česti i među obolelima od depresije, shizofrenije ili nekog drugog poremećaja, a udeo parova u odnosu na ostatak korisnika dosežao je i do trideset procenata. I mada je već na više mesta naglašeno da postoje brojne prepreke da bi se ostvarili označeni odnosi u starosti, činjenici da postoji mesto na kojem su ti odnosi prihvatljiviji nego na drugim mestima (kao što je dom za stara lica) ide u prilog i konstrukcionistički uvid da su emocije po svojoj prirodi “društvene”, a ne u potpunosti “privatne” (Leavitt 1996: 522).

Uopšteno govorenje o emocijama valja preneti na podjednako “maglovitu” ljubav kojoj oblik i boje, indirektno, daju oni koji su u partnerskom odnosu. Indirektno – iz razloga što se u odgovorima ispitanika termin ljubav ne pominje. Ona je, međutim, bila iskazivana i naglašavana na različite načine. Od onoga što su partneri činili jedni za druge u dramatičnim prilikama, najčešće u bolesti, do toga da su izražavali zadovoljstvo činjenicom da imaju pored sebe osobu kojoj veruju i sa kojom vole da provode vreme. U njihovim odgovorima bile su česte refleksije na prethodne brakove i partnere. Nove veze ni u jednom od slučajeva nisu bile i bračne veze, iako su pojedini parovi tražili i ostvarili pravo da sa partnerom dele zasebnu sobu i kupatilo. Ipak, direktno iskazivanje ljubavi bilo je rezervisano za prethodne bračne drugove u slučajevima kada su ti odnosi trajali do smrti bračnog partnera. Upečatljiva je slika iz garsonjere u kojoj je živeo par vojnih penzionera. Stupili su u vezu nakon dolaska

⁸ Emocije kao “složeniji doživljaji”, kao “specifične reakcije” na neku informaciju podrazumevaju: ljubav, mržnju, ponos, strepnju, stid... (Petrović 2004: 107).

u dom, zbog čega im je bilo omogućeno da koriste zajednički prostor koji je imao malu kuhinju, dnevni boravak, kupatilo i spavaću sobu u kojoj je bio bračni krevet, a pored uzglavlja oba partnera stajala je fotografija njihovog umrlog suprugu. Ovaj par, kao i ostali parovi koji su nalazili zadovoljstvo u pređašnjem bračnom životu, kao glavni kvalitet novog odnosa isticao je sličnost sa karakteristikama prethodnog, samostalnog života u braku i porodici. Drugim rečima – nastavak životne rutine, u značajno drugačijim uslovima kakvi su domski, čini se naročito važnim motivom za stupanje u ovu vrstu odnosa. Međutim, u odgovorima se mogla pronaći i suzdržanost u ispoljavanju emocija prema aktualnom partneru upravo iz “poštovanja prema bračnom drugu”. U slučajevima kada su parovi ispoljavali ovu vrstu zadržke, u odgovorima su se pojavljivala i njihova deca kao akteri sa manje ili više pozitivnim stavom prema vezi svojih ostarelih roditelja, a obavezno je bilo i korišćenje eufemizma koji je ovu vrstu veze predstavljao kao druženje i drugarstvo. Iznalaženje načina da se ostvari željena veza, a da se istodobno zadovolje očekivanja članova porodice, sredine iz koje dolaze, kao i ostalih korisnika koji često nemaju blagonaklon stav prema ovim odnosima, veština je koja je naročito primetna u domenu verbalnog, dok se u domenu gestovnog i delatnog pokazuje veći stepen slobode. Otuda možemo konstatovati da se osobe koje žive u domu za stara lica, jednako kao i drugi pojedinci i parovi konstantno

sukobljavaju sa društvenim okruženjem, koje pruža olakšavajuće faktore, ali i ograničenja, što oblikuje individualno ponašanje. Veliki je broj i jednih i drugih determinišućih uslova za ljudsko delovanje, ali među njima svakako su najvažniji sledeći: ekonomski uslovi, socijalna stratifikacija, istorijske prilike datog društva i njegova tradicija (jezik, religija, politički sistem). (Bobić 2003: 74)

Drugim rečima, u intimnosti – koja prati ove odnose bez obzira na njihovu emotivnu dubinu i model veze koji postoji – “nikada ne sudjeluju samo partneri. Iza njihovih ramena periodično proviruju roditelji, bivši partneri, najbolji prijatelji, te kulturne predodžbe i mitovi, uključujući se u intimnu dinamiku odnosa” (Štulhofer 2004: 7). Rezultati istraživanja upravo to i pokazuju, ali osvetljavaju i nešto drugačiju sliku kada u partnerske odnose stupaju razvedene osobe ili pojedinci koji su iskusili neki od oblika zanemarivanja ili čak zlostavljanja od strane dece. Kod prvih je (u pojedinim slučajevima) uočljiva tendencija prelaska iz jedne veze u drugu. Tako su o svojim iskustvima govorile osobe koje u momentu vođenja razgovora nisu bile u partnerskom odnosu, ali su ranije bile u vezi u domu te su bile spremne da ponovo okušaju sreću sa drugim partnerom. Kod ovih ispitanika naročito je bio naglašen stav da oni više ne traže “pravog” ili “pravu”, tj. idealnog partnera za ceo život; da im od života nije ostalo mnogo i da vreme žele da provedu u zadovoljstvu sa nekim sa kim će se slagati, ali i da su spremni da brzo okončaju vezu ako im ona ne donosi ono što očekuju. Imperativ trajnosti ljubavnih odnosa zamenjen je imperativom prijatnosti u partnerskom odnosu i razumevanjem budućeg vremena kao ograničenog (o poimanju vremena u starosti više u Milosavljević 2011a i Milosavljević 2011b), a onog prethodnog kao često loše investirano u bračnog partnera ili decu. Upravo oni koji su iskusili probleme na relaciji roditelj-dete pokazuju najmanju spremnost da se obaziru na ono što okolina zahteva. Oni će pre u prvi plan staviti odobravanje odnosa, koje najčešće ispoljavaju zaposleni u domu, zatim nezainteresovanost jednog broja korisnika, dok će mišljenje onih sa negativnim stavovima ignorisati.

Kao što u odgovorima ispitanika nema pomena ljubavi i kao što u praksi nije došlo do sklapanja brakova, tako se i sfera seksualnosti najčešće nalazila izvan izgovorenog. Ova pojava sugerise nešto što je već dobro istraženo u literaturi o stereotipima vezanim za starost. Stereotipi, generalno, nastaju kao rezultat manjka informacije ili manjkave informacije o nekoj

grupi ili o pojedincima u grupi, “što u konkretnom slučaju dovodi do toga da najčešće pomniji negativni stereotipi definišu stare ljude kao senilne, krute, depresivne, usamljene, izolovane, odbačene od strane dece” (Milosavljević 2010a: 84). Registrovani stereotipi naročito su izraženi u sferi seksualnosti, ali i partnerske emocionalnosti u starosti, usled čega “postoji jak socijalni pritisak na izražavanje seksualnosti u starosti” (Rašević i Mijatović 2004: 492). Ovaj pritisak bio je jasno uočljiv i u ovom, kao i u nekim prethodnim istraživanjima (Milosavljević 2010b: 40–41). Ukratko, sve ovo ukazuje na elemente *ejdžizma*, tj. na diskriminaciju starih samo zbog toga što su stari, usled čega se i njihova seksualnost poistovećuje sa devijacijom, a “svako seksualno interesovanje proglašava za *prljavost*” (Petrović 2004: 108). Pribegavanje povlačenju u zonu tajnog, prećutkivanje seksualnosti ili brižljivo odabiranje eufemizama za tip odnosa u koji se stupa u tome smislu ima zadatak da ublaži označeni pritisak. Sa tim pritiskom je naročito teško izaći na kraj kada se život odvija u kolektivu koji čine nepoznati ili površno poznati ljudi, i zato on predstavlja jedan od faktora na koji posebno valja skrenuti pažnju ovim prilogom.

Na osnovu do sada rečenog, čini se da ljubav, brak i seksualnost imaju specifične relacije kada se radi o konkretnoj kategoriji ispitanika. Diskurs “romantične ljubavi”, za koji se smatra da smo mu svi podložni i da nas okružuje sa svih strana, povlači za sobom pretpostavku da ljubav predstavlja “emocionalni cement koji jača seksualni odnos između muškaraca i žena”. I dalje, kako navodi Vivijen Ber, “ljubav takođe znači da se može očekivati da seksualne usluge budu deo takvog odnosa i da su dobrovoljne” (Ber 2001: 110). Uz to, autorka navodi da se ljubav sagledava kao temelj braka i porodičnog života, “a brak se doživljava kao prikladni i prirodni vrhunac romantičnog saveza” (Ber 2001: 110).

Međutim, diskursi “romantične ljubavi”, “braka” i “porodice” mogu se shvatiti i kao način govora o našim životima, njihovog konstruisanja, življenja, kao načini na koje ih predstavljamo sami sebi a koji prikrivaju nepravedne društvene sporazume. Drugim rečima, oni nas možda uvode u oblike života koji nisu nužno u našem interesu (...). (Ber 2001: 110)

Ono što bi se na primeru partnerskih odnosa u domskim uslovima moglo zaključiti, kada je reč o stupanju u bračne i/ili seksualne odnose (koje bi iz ugla društva, kako je pokazano, trebalo da vezuje romantična ljubav), jeste to da tamo gde seksualni odnosi izostaju⁹ ili se smatraju neprikladnim zbog toga što, između ostalog, ne vode formiranju porodice, nema ni blagonaklonog stava prema braku. Ovakva shvatanja u velikoj većini ispoljavaju i sami ispitanici, reprodukujući ranije stečene stavove o stupanju u brak starijih ljudi. Povremeno su se javljali odgovori da osoba nema negativan stav o tome i da bi stupila u brak, ali samo u slučajevima ispitanika koji su u trenutku istraživanja paузirali u partnerskim vezama. Ispitanici, međutim, najčešće napominju da su sa bračnim odnosima završili nakon suočavanja sa udovištvom ili razvodom, dok je činjenica da imaju decu bila isticana kao razlog zbog kojeg niti mogu niti žele da zasnivaju bračne odnose.¹⁰ Međutim, u ovom lancu nedostajućih elemenata čini se naročito važnim dodatno skrenuti pažnju na to da, kao što je već rečeno, u odgovorima nedostaju i elementarni pokazatelji da je seksualni život sačuvan makar kod određenog broja parova. Činjenica da se on odvija izvan braka (pri čemu niti seksualni odnosi niti sam brak ne vode zasnivanju porodice s decom) drži ga daleko od javne sfere, makar i na verbalnoj ravni. Spremnost da o ovim vezama progovore kroz prizmu seksualnosti ispoljili su samo zaposleni u domovima, i to u svim slučajevima, vrlo voljno. Zaposleni, naime, napominju da seksualne odnose nemaju svi korisnici koji su u vezi, niti da oni nužno izostaju kod svih korisnika koji

⁹ Mada ne u svim slučajevima.

¹⁰ Oni bi, pritom, mogli zakomplikovati i proces nasleđivanja.

nisu u partnerskom odnosu. Zaposleni takođe navode da su im edukacije koje se organizuju za njih, a koje se delom bave i seksualnim potrebama korisnika, pomogle da se suoče sa pojavom koju su ranije doživljavali kao problem na radnom mestu. Kako tvrde, svi su se tokom rada suočavali sa prizorima seksualnog opštenja korisnika po skrovitim mestima u domu ili u njihovim sobama te ističu da su ih povremeni nesrećni slučajevi, potencijalno opasne situacije za korisnike ili situacije koje su ih dovodile u ponižavajući položaj u odnosu na druge korisnike naveli na preispitivanje vlastitih stavova, koji su u trenutku stupanja u radni odnos mahom bili negativni. I kod njih, kao i kod drugih, postojale su ukorenjene zablude o seksualnoj funkciji u starosti, koje su vremenom dovedene u pitanje. Među zabludama, koje apostrofira i gerontološka literatura, nalaze se one da je seksualna potreba u mladosti najveća i da zatim opada sve do prestanka u starijoj dobi; zatim one koje seksualno neaktivne muškarce generalizuju na sve muškarce; dok se kao treći izvor zabluda navodi i činjenica da stari nerado govore o seksualnim potrebama zbog stida (Smiljanić 1979: 141), što i ovo istraživanje potvrđuje. Zaposleni, s tim u vezi, često navode i surove šale svojih kolega ili korisnika doma na račun pojedinaca za koje se zna da su očuvali seksualno interesovanje. Međutim, ovakvo ophođenje bilo je često i prema onim korisnicima za koje je bilo potpuno izvesno da nemaju seksualne odnose, ali čiji je odnos zadržavao ostale karakteristike partnerske veze.¹¹ Ovakav odnos prema starima i njihovim odnosima, međutim, nije karakterističan samo za ovo podneblje, niti za ovo vreme. Istoričar starosti Žorž Minoa obrazlaže ovu ukorenju pojavu, delom je dovodeći u vezi sa umetnošću koja može reflektovati društvene norme i odnose:

Star čovek i stara žena će vekovima biti kao poručene mete za komičnu umetnost. Zato što su još samo ljudske karikature kojima se zbog fizičke, a ponekad i duševne nemoći u isti mah lako i bezopasno može rugati. Sve ljudske strasti kod starih ljudi dobijaju groteskni vid zato što više nisu u stanju da uživaju u zadovoljstvima života i što približavanje smrti čini uzaludnim sve njihove planove. Jedini starac koji nije smešan je onaj koji ništa ne radi, ne jede više, ne pije više i koji više ne spava sa ženama. Čim pokuša da "živi", odvratniji je i smešan. U njemu, mane ili obične strasti automatski postaju komične; matori pohotljivac, matora pijandura, matora tvrđica, zaljubljena baba i matora podvođačica će sigurno izazvati smeh. (Minoa 1994: 73)

Prevedeno na ravan zaključaka dobijenih ovim istraživanjem – ko ne može da se nada porodici s decom, ne bi trebalo ni da živi u partnerskim odnosima, niti da ima seksualne odnose. Međutim, važno je istaći i to da ovakvo shvatanje nije svojstveno samo onima koji promatraju partnerske relacije starih, nego neretko i starima koji u njih stupaju.

Partnerske veze kao strategije delovanja

Uprkos često neprijatnim "sudarima" sa okruženjem, istraživanje je pokazalo da preuzimanje inicijative može dovesti do svakovrsnih poboljšanja kvaliteta života kod domske populacije koja stupa u partnerske odnose. Skretanje pažnje na neka od njih otvara označeno polje strategija delovanja, među kojima će biti pomenute samo najznačajnije. Jedna od definicija kvaliteta života polazi od pretpostavke da on predstavlja "široki spektar dimenzija ljudskog

¹¹ Par koji je u vreme istraživanja živeo i stacionaru doma u Novom Sadu upravo predstavlja takav primer. Oboje su se otežano kretali i imali višestruka oboljenja zbog čega su bili smešteni u bolnički deo ustanove (muškarac u muškoj sobi, žena u ženskoj). Vidali su se najčešće u trpezariji, ali su i pored toga starijeg muškarca ostali korisnici "upozoravali" da "pazi da mu devojka ne ostane u drugom stanju".

iskustva od onih koje se vezuju za stvari nužne za život, kao što su hrana i sklonište, do onih koje su povezane sa postizanjem osećaja ispunjenja i sreće” (Meeberg, prema Noro i Aro 1996: 355). Istodobno, kvalitet života može biti shvaćen i kao “dinamična interakcija između spoljašnjih uslova života pojedinca i unutrašnjih doživljaja tih uslova” (Brown et al., prema Noro i Aro 1996: 355). Imajući u vidu da se uslovi života značajno menjaju smeštanjem stare osobe u dom, ali i to da “relativno starije osobe, hronično obolele i delimično zavisne mogu da žive kvalitetnim i sasvim zadovoljavajućim životom pod uslovom da su na odgovarajući način zadovoljene brojne potrebe takvih osoba” (Janjić i Nešić 2006: 9), od značaja će biti upućivanje na određene strategije delovanja osoba koje stupaju u partnerske odnose. Najpre bi trebalo podsetiti da se zadovoljenje seksualnih potreba u ovoj dobi smatra jednim od osnovnih preduslova za postizanje kvaliteta života, a koji se može ostvariti kroz oblik partnerstva koji ima karakteristike *intimnog druženja* u okviru partnerskih odnosa. Drugim rečima, jedan broj veza zasnovan je upravo na ovom principu, prema rečima zaposlenih. Međutim, i brojni drugi aspekti života koji imaju ulogu u dostizanju određenog kvaliteta stupanjem u partnerske odnose mogu biti poboljšani pojedinim strategijama. To je u skladu sa stavom da: “kada ljudi rešavaju probleme, oni konstruišu strategije delovanja – dosledne (ali ne fiksirane ili nepromenljive) načine uređivanja delovanja kroz vreme” (Laz 1998: 102). Na neke od uočenih strategija biće skrenuta posebna pažnja.

Značaj partnerskih veza, primera radi, može se kretati u pravcu lakšeg prilagođavanja novog korisnika domskim uslovima života, što se čini naročito važnim zbog činjenice da se adaptibilne sposobnosti vremenom smanjuju. Zaposleni navode da je novom članu kolektiva najčešće potrebno godinu dana da prihvati situaciju u kojoj se našao te taj period ocenjuju kao izuzetno težak i stresan. Zbog toga se nastoji da se novi korisnik upozna sa osobama za koje se pretpostavlja da bi mogle da mu odgovaraju i pomognu. Na taj se način, ukoliko postoje uslovi, bira cimer ili cimerka koji bi mogli da uvedu korisnika u domski život i da budu od koristi. Međutim, upravo činjenica da otpočinjū život u prostoriji koju dele sa osobom istog pola, gde i jedna i druga pokušavaju da zadrže uloge koje su imale u ranijim fazama života, dovodi do novih problema. Dve žene, dva muškarca ili više osoba u jednoj sobi teško se uklapaju i iz razloga što, najčešće, nisu navikli da žive sa starijim osobama istog pola. Osobe koje su ranije bile u braku ili dužoj vezi navikle su na prisustvo osobe suprotnog pola, kao i na određena pravila koja prate te odnose. Zbog toga pojava osobe sa kojom je moguć ulazak u partnerski odnos ima velik značaj. Ispitanici najčešće navode da su svoje aktuelne partnere upoznali nekoliko dana ili nedelja nakon smeštanja u dom; da su u upoznavanju često posredovali zaposleni i da bez te konkretne osobe ne bi uspeli da se adaptiraju. Naročito im se činilo važnim to što su najvažnije informacije o životu u domu i o drugim korisnicima sticali od njih te što su na taj način upoznivali druge ljude i uspevali da donekle izgrade novu socijalnu mrežu. Njihov partner je tako preuzeo ulogu *uslužnog prijatelja* i u tome nalazio vlastitu satisfakciju. Biti koristan jedan je od imperativa koji se često javlja u odgovorima, a može da se prenese na različite situacije. Već je rečeno da svi korisnici imaju zdravstvene probleme koji su često izuzetno teški. Među ispitanicima je bilo i nepokrenih osoba koje su bile u ovoj vrsti odnosa. Bilo je i slučajeva u kojima su teško oboleli bili u vezi sa psihički izmenjenim licima ili nedovoljno intelektualno razvijenim osobama. U takvim se slučajevima veza svodila na uslužnost i osećaj zadovoljstva proistekao iz činjenice da se biva potrebnim. Osećaj bivanja potrebnim u ovakvoj vezi ispoljavaju i funkcionalniji pojedinci, što se može pokazati na primeru da postoje osobe koje biraju isključivo partnere kojima je potrebna sakodnevna pomoć i da posle jedne takve veze ulaze u drugu istovetnu.

Uslužno prijateljstvo moguće je konstatovati i u slučajevima kada se stupanjem u vezu poboljšavaju materijalni uslovi jednog ili oba člana partnerskog odnosa. Već je rečeno da znatan broj korisnika domova (samim time i ispitanika) živi u domu po osnovu socijalne potrebe. To znači da im za svakodnevni život sleduje ono što nazivaju džeparcem, tj. mesečno primanje u visini od dvadeset do trideset evra koje im obezbeđuje Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike RS. Spajanje ovih prihoda ili ujedinjavanje sa osobom koja ima penziju i kojoj od nje pretiče više novca za život često se može prepoznati kao motiv za ulazak u partnerski odnos. Na takve zaključke najčešće ukazuju zaposleni i daju brojne primere odnosa u kojima ima čak i otvorenog maltretiranja druge strane, koja ostaje u odnosu jer je to jedini način da dokupi lekove, sredstva za higijenu, cigarete, često i alkohol. Kao partneri su naročito poželjni pojedinci sa deviznim penzijama ili oni čiji članovi porodica žive u inostranstvu. Dok je govorila o tome da bi se udala kada bi njen partner imao veću penziju i kada bi ona mogla da ga nasledi, jedna od ispitanica se zapitala: "Ako je brak samo papir, što da ga ne potpišem?" Međutim, ima i slučajeva kada na braku insistiraju upravo oni sa većom penzijom, što zaposleni tumače kao njihovu želju da penzionci ček stiže i posle njihove smrti, tj. kao neku vrstu "života posle života".

U vezi sa pokušajem da se prevaziđu materijalni problemi jeste i pojava koja bi se mogla podvesti pod *ljubav za prostor* ili *prostor za ljubav*. Reč je, naime, o strategiji dobijanja prostora za odvojen život kada dvoje ljudi istupe kao par. Tada im uprava dozvoljava život u zasebnoj prostoriji sa odvojenim kupatilom. Ovakav smeštaj postoji u svakom domu, ali korisnici nekada nisu u mogućnosti da ga plate, a upravo njega vide kao iznamljenje iz loših cimerskih odnosa ili čak kao rešenje ozbiljnih bezbednosnih problema. Oni se javljaju u pojedinim domovima s velikim brojem korisnika sa psihičkim poremećajima, koji mogu biti i nasilni. Intervjuisani par u apatinskom domu navodi da su upravo iz tih razloga tražili da se sklone ili, kako navode, "da sačuvaju živu glavu od ludaka".¹² Mogućnost zatvaranja vrata i sklanjanja od kolektiva čini se važnom prednošću do koje može dovesti ulazak u partnerske odnose, koji se u ovim slučajevima ne taje, nego se javno obznanjuju.

Strategije delovanja moguće je uočiti i kod zaposlenih, kao i kod članova porodica. Prvi navode da vole kada su korisnici u paru jer im je tada rad sa njima lakši. Par koji je skoncentrisan na sebe generalno je manje zahtevan. Kako navode neki od intervjuisanih, "tada im hrana nije loša, manje se svađaju sa drugim korisnicima, spemniji su da poslušaju savet zaposlenih i sve lakše prolazi". Ovakva pomoć im je od naročitog značaja kada novi korisnik ulazi u dom, ali i kada u vezu uđe osoba koja odbija saradnju. Takve osobe postepeno počinju da funkcionišu preko svog partnera koji pomirljivije komunicira sa drugima. Na ovaj način se ostvaruje bolja saradnja sa osobama koje imaju različite probleme, među kojima je i alkoholizam česta pojava. Međutim, zaposleni navode da vode računa o tome da ne ohrabruju veze u kojima vide potencijalni problem. Kada takav problem predvide, najčešće izbegavaju da novom paru obezbede odvojeni smeštaj dok se ne pokaže kako će funkcionisati. U nekim drugim slučajevima, kada vide da se između dva korisnika "nešto događa", a da oni odbijaju da to priznaju te da time "više sebi nanose štete nego koristi", ističu da su spremni i da ih motivišu na zajednički život.

Kada se radi o članovima porodica, već je rečeno da oni na početku obično imaju ili otvoreno negativan stav prema ovim vezama ili su veoma suzdržani. Međutim, tamo gde postoje koliko-toliko očuvani odnosi između roditelja i dece, vremenom – kako navode i korisnici i zaposleni – deca prihvataju nove partnere svojih roditelja. Na ovaj način prevazilaze i osećaj

¹² Muškarac je doživeo i fizičke nasrtaje, a oboje ističu da su im veoma smetali konstantna vika i svađe kojima su svakodnevno prisustvovali.

vlastite krivice i odgovornosti zbog toga što su roditelja smestili u dom, ali i otkrivaju prednost kada u novom partneru otkriju pomagača, tj. nekoga ko će umesto njih ići u nabavku, ispuniti vreme njihovom bližnjem, pružati informacije o njegovom stanju ako on nije u mogućnosti i alarmirati u svakoj situaciji u kojoj je to potrebno.

I na kraju, neizostavan “začin” u svakom od ovih odnosa predstavljaju ostali korisnici doma, koji ih svakodnevno nadgledaju. Zanimljivo je to da o novom paru zaposleni saznaju upravo od drugih korisnika, ističući da će se uvek naći neko da prenese informaciju o tome “ko se u koga zaljubio”, i to uz obavezno zgražavanje. Ovo neodobravanje često jeste, ali i ne mora biti suštinsko. Ponekad služi i kao povod da se porazgovara sa zaposlenima, a najčešće da se atmosferi u domu pruži malo živosti. Najviše pažnje pobuđuju novi parovi, kao i svaka svađa, svaki raskid ili ulazanje u novu vezu nekog od dojučerašnjih partnera.

Zaključak

Partnerski odnosi među starijim ljudima, kao što je to pokazano, izazivaju živo interesovanje okoline u kojoj su formirani. Specifičnost okruženja u kojem je obavljeno istraživanje – starački domovi kao mesta u kojima se sklapaju nove veze među korisnicima i kao mesta gde na te veze utiču ostali korisnici, zaposleni i članovi porodice korisnika – sastoji se u tome da ovakve relacije ipak pronalaze podeseo tle pored svih otežavajućih faktora na koje je ukazano. Stavovi o partnerskim vezama među starim ljudima, važno je napomenuti, često se ne razlikuju kod onih koji su u vezi i onih koji nisu. Oni, zapravo, predstavljaju odraz ukorenjenih shvatanja o tome šta je prihvatljivo ponašanje kada je u pitanju ostareli pojedinac; šta je to što bi on trebalo da oseća i prema kome; na koji način je poželjno da to što oseća i izražava... Ova shvatanja ispitanici donose iz sredina iz kojih potiču i u mnogome zavise od porodičnih odnosa, ekonomskog statusa, obrazovanja i drugih značajnih faktora. Ona, međutim, odražavaju i generacijske ideje o datim pitanjima. Slične stavove ispoljavali su i zaposleni na početku karijere, kao i članovi porodica intervjuisanih korisnika. Važno je napomenuti da u oba slučaja mahom negativno poimanje partnerskih odnosa starijih vremenom najčešće biva ublaženo, pa i preinačeno kada se u njima spozna potencijalni boljitak za one čiji su odnosi osporavani, kao i za one koji te odnose osporavaju. Sva ova pitanja, između ostalog, vodila su i otvaranju tema koje u svom središtu imaju strategije delovanja s ciljem ostvarenja označenih boljitaka. Kako je pokazano, ovih strategija se na poligonu partnerskih odnosa drže svi akteri koji učestvuju u njihovom oblikovanju – od samih partnera, preko zaposlenih i članova porodice, ali i ostalih korisnika. Među njima, kada su u pitanju korisnici koji formiraju parove, pažnja je bila skrenuta na tri pravca delovanja koja su jasno izdvojena u istraživanju. Tako jedna od strategija delovanja podrazumeva ulazak u partnerski odnos koji služi kao pomoćno sredstvo u prilagođavanju novog korisnika promenjenim uslovima života, dok onome ko pomaže pruža osećaj da je nekome potreban. Druga podrazumeva ujedinjavanje koje materijalno potpomaže jednog ili oba člana veze. Treći vid, kojim se lista strategija ne iscrpljuje, podrazumeva partnersko vezivanje s ciljem dobijanja izdvojenog prostora izrazito važnog za život u ovom tipu ustanove.

LITERATURA

- Avramov, Dragana. 1993. *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Bobić, Mirjana. 2003. "Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima". *Stanovništvo* 1/4: 65–91.
- Browne JP, O'Boyle C. A, McGee H. M, Joyce C.R.B, McDonald N.J, O'Malley K. i B. Hiltbrunner. 1994. "Individual Quality of Life in the Healthy Elderly". *Quality of Life Research* 3/4: 235–244. [<http://dx.doi.org/10.1007/BF00434897>]
- Ilić, Vladimira. 2014. *Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima u savremenoj Srbiji*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Laz, Cheryl. 1998. "Act Your Age". *Sociological Forum* 13/1: 85–113. [<http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.1993.18010032.x>]
- Leavitt, John. 1996. "Meaning and Feeling in the Anthropology of Emotions". *American Ethnologist* 23/3: 514–539. [<http://dx.doi.org/10.1525/ae.1996.23.3.02a00040>]
- Meeberg, Glenda A. 1993. "Quality of Life. A Concept Analysis". *Journal of Advanced Nursing* 18/1: 32–38. [<http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.1993.18010032.x>]
- Milosavljević, Ljubica. 2010a. "Namčori iz komšiluka. Predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami". *Etnoantropološki problemi* 5/3 (n.s): 75–97.
- Milosavljević, Ljubica. 2010b. "Ograničenje tela koje stari. Sociokulturni i prirodni faktori". *Antropologija* 10/1: 27–48.
- Milosavljević, Ljubica. 2011a. "Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva". *Antropologija* 11/1: 143–159.
- Milosavljević, Ljubica. 2011b. "Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje starijih pripadnika društva zavisnih od brige i pomoći drugih". *Antropologija* 11/2: 215–231.
- Milosavljević, Ljubica. 2013. *Konstruisanje starosti kao društvenog problema*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Minoa, Žorž. 1994. *Istorija starosti. Od antike do renesanse*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Momir, Janjić i Dejan Nešić. 2006. "Kvalitet života u starosti". U *Zbornik uvodnih referata "Kvalitet života u starosti – izazovi XXI veka"*. Petar Manojlović, ur. Beograd: Gerontološko društvo Srbije, 9–14.
- Noro, A. i S. Aro. 1996. "Health-related Quality of Life among the Least dependent Institutional Elderly Compared with the Non-Institutional Elderly Population". *Quality of Life Research* 5/3: 355–366. [<http://dx.doi.org/10.1007/BF00433920>]
- Petrović, Dušan. 2004. "Emocije u starosti". *Gerontologija* 1: 107–111.
- Powell Lawton, M. 2001. "Emotion in Later Life". *Current Directions in Psychological Science* 10/4: 120–123. [<http://dx.doi.org/10.1111/1467-8721.00130>]
- Rašević, Mirjana i Boško Mijatović. 2004. "Ka zadovoljenju potreba populacije starih lica". *Sociološki pregled* 38/4: 481–506.
- Smiljanić, Vera. 1979. *Psihologija starenja*. Beograd: Nolit.
- Štulhofer, Aleksandar. 2004. "Kraj intimnosti? Suvremenost, globalizacija i ljubavne veze". *Sociologija* 46/1: 1–18.

Love in the Third Age. Partner Relationships between Occupants of Retirement Homes and Strategies of Action

Summary

Research was carried out in the period from 2011 to 2014 in six retirement homes in the territory of the Republic of Serbia. By analysing partner relationships entered into by occupants of retirement homes, research aims to answer the question about attitudes towards emotional and sexual life in old age. In addition, the paper also indicates specific strategies of action that result in improvements in the residents' quality of life, as well as facilitate work of the employees or ease the burden for the family members, while making the daily routine in the home more interesting for other residents.

Keywords: old age, partner relationships, retirement homes, strategies of action